

کتاب‌شناسی فهارس

■ محسن ناجی نصر آبادی^۱

مدیر گروه کتابشناسی بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی

■ متقی، حسین. کتاب‌شناسی فهارس

دست‌نویس‌های اسلامی کتابخانه‌های ایران و

جهان در کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی

مرعشی نجفی (ره) گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی،

ج اول: آذربایجان - بوسنی و هرزگوین، زیر نظر

سید محمود مرعشی، قم: کتابخانه بزرگ حضرت

آیت‌الله مرعشی نجفی (ره)، ۱۳۸۶، ۸۳۴ ص،

شابک: ۹۶۴-۸۱۷۹-۴۳-۳

کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله مرعشی افزون بر آثار چاپی و نسخه‌های خطی فراوان، دارای فهرست نسخه‌های خطی بسیاری از کتابخانه‌های بزرگ و کوچک جهان است. برخی از این فهرست‌ها دارای اهمیت تاریخی است، برای نمونه نسخه‌ای از کتاب نفیس و کمیاب

Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel Contenant ce qui regarde la connaissance des peuples des l'orie

تألیف هربولت^۲ چاپ ۱۶۹۷ پاریس در این کتابخانه موجود است. این فرهنگ‌نامه الفبایی حاوی اطلاعات و داده‌های بسیار نادر و ارزشمند از کتابخانه‌های دوره صفویه و پیش از آن است. مؤلف در ضمن آن به شرح احوال رجال سیاسی و علمی آن دوره تاریخی پرداخته و اطلاعات ناب و منحصری را ارائه کرده است.

در ایران نخستین بار استاد ایرج افشار پیشگام تهیه کتاب‌شناسی فهارس شد. وی در سال ۱۳۳۷ کتاب‌شناسی فهرست‌های نسخه‌های خطی فارسی را از سوی انتشارات دانشگاه تهران در ۸ + ۸۸ صفحه ارائه کرد. اگرچه این کتاب به نسخه‌های خطی فارسی نظر دارد، ولی از آنجا که تقریباً هیچ مجموعه دست‌نویس فارسی‌داری نیست که نسخه‌هایی از دیگر زبان‌ها در آن نباشد، می‌توان این تألیف را برای حداقل دو زبان دیگر یعنی عربی و ترکی معتبر دانست.

کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی با دارا بودن بیش از هفتاد هزار نسخه خطی در علوم متنوع اسلامی، مانند تفسیر، فقه، حدیث، رجال و تراجم، کلام، فلسفه، منطق، ادبیات، اخلاق، عرفان و تصوف، تاریخ و سیره، لغت و سایر فنون، مانند ریاضیات، پزشکی، اسطرلاب هیئت و نجوم، فیزیک و... به زبان‌های فارسی، عربی، ترکی، اردو، پشتو و... در قالب ۳۷ هزار مجلد نسخه خطی، سومین کتابخانه جهان، بعد از کتابخانه سلیمانیه استانبول و دارالکتب قاهره محسوب می‌شود. این مرکز با دراختیار داشتن تعداد فراوانی از فهارس نسخه‌های خطی کتابخانه‌های سراسر جهان، در ایران و حتی شاید خاورمیانه از غنی‌ترین مراکز به‌شمار می‌رود. تردیدی نیست که فراهم آوردن این مجموعه بسیار نفیس مرهون تلاش و پی‌گیری قابل تقدیر دکتر سید محمود مرعشی نجفی، مقام تولیت و ریاست کتابخانه، است.

فهرست‌های نسخ خطی و کتاب‌شناسی‌ها، مصادر اصلی و منابع نخستین هر نوع پژوهش و تحقیق محسوب می‌شوند. هر پژوهشگر ناگزیر است برای آگاهی از موجودی یک کتابخانه به فهرست آن مراجعه کند. تردیدی نیست که اگر فهرستی از یک کتابخانه ارائه نشود، باب دسترسی به اطلاعات نسخه‌های نفیس آن کتابخانه تقریباً مسدود است یا اینکه در مواردی مستلزم صرف هزینه‌های هنگفت سفر برای رؤیت مستقیم فهارس و غیره است.

کتابخانه بزرگ
حضرت آیت‌الله
العظمیٰ مرعشی
نجفی با دارابودن
بیش از هفتاد هزار
نسخه خطی در علوم
متنوع اسلامی در
قالب ۳۷ هزار مجلد
نسخه خطی، سومین
کتابخانه جهان، بعد
از کتابخانه سلیمانیه
استانبول و دارالکتب
قاهره محسوب
می‌شود

فهرست نسخه‌های خطی به زبان‌های گوناگون مانند فارسی، عربی، ترکی، انگلیسی، آلمانی، فرانسوی، ایتالیایی، اسپانیولی، هلندی، یونانی، روسی، عبری و ... اعم از اصل یا تصویر آنها را که در بخش‌های مختلف کتابخانه موجود بود، تهیه کرد. او همچنین با مراجعه به نشریات و مجلات محفوظ در آرشیو مطبوعات، مقالات مرتبط با موضوع را جمع‌آوری و جلد نخست این مجموعه را در ۸۳۳ صفحه عرضه کرد.

این اثر طبق گفته مؤلف در مقدمه (ص ۱۴) در چهار بخش نگارش یافته است. بخش نخست مشتمل بر کلیات نسخه‌های خطی کتابخانه‌های سراسر جهان به زبان‌های متنوع؛ بخش دوم حاوی کلیات دست‌نویس‌های عربی؛ بخش سوم شامل کلیات دست‌نویس‌های فارسی است و بخش چهارم (اصلی) نیز به کتاب‌شناسی فهراس دست‌نویس‌های اسلامی کتابخانه‌های سراسر جهان اختصاص دارد که نسخه‌ای از فهرست‌های آن در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نگهداری می‌شود.^۳

بخش چهارم و اصلی کتاب که به معرفی توصیفی فهرست‌های دست‌نویس‌ها اختصاص دارد، براساس ترتیب الفبایی نام کشورها آمده، سپس بعد از درج بخش کلیات دست‌نویس‌های آن کشورها از منابع گوناگون، شهرهایی که کتابخانه‌های آنها دارای نسخه‌های خطی هستند، به ترتیب الفبایی آورده شده و پس از آن نیز ذیل نام

اثر مهم دیگری که در این زمینه می‌توان از آن نام برد، مجموعه چهار جلدی بررسی جهانی دست‌نویس‌های اسلامی^۴ تألیف گروه مؤلفان به سرپرستی و مدیریت دکتر هادی شریفی و سرپرستاری جفری راپر است. این کتاب با سرمایه بنیاد میراث اسلامی عرفان در سال‌های ۱۹۹۲ - ۱۹۹۴ چاپ و منتشر شده است.

شیوه تنظیم این کتاب بدین صورت است که ذیل نام کشورها (۱۰۷ کشور) شهرهای آن، و ذیل هر شهر تمام مجموعه‌ها، موزه‌ها و کتابخانه‌های دارای نسخ خطی اسلامی به ترتیب الفبایی ذکر شده است. ذیل هر مجموعه و کتابخانه توضیحات کاملی از آن مجموعه در اختیار پژوهنده قرار می‌گیرد. ترجمه بخش ایران این مجموعه با ترجمه و تصحیحات و افزوده‌های احمد رضا رحیمی ریسه چاپ و منتشر شده است.

دست‌اندرکاران کتابخانه آیت‌الله مرعشی نیز با درک اهمیت نسخه‌های خطی و نیاز پژوهشگران، پس از طرح دائرة المعارف کتابخانه‌های جهان که بخش مقدماتی آن چاپ شد، تصمیم به انتشار فهرست نهایی آن کتابخانه گرفتند.

از این‌رو حسین متقی، فهرست‌نویس و کتاب‌شناس کتابخانه آیت‌الله مرعشی، بر آن شد که فهرستی از «فهراس نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی» را در چهار مجلد به‌انضمام یک جلد مستدرک فراهم آورد. وی داده‌ها و اطلاعات نخستین هزاران

**شیوه تنظیم این کتاب بدین صورت است که ذیل نام
کشورها (۱۰۷ کشور) شهرهای آن، و ذیل هر شهر تمام
مجموعه‌ها، موزه‌ها و کتابخانه‌های دارای نسخ خطی
اسلامی به ترتیب الفبایی ذکر شده است**

به نظر می‌رسد که این فیش‌ها، نمایه‌هایی است که فهرست‌نویسان کتابخانه برای دستیابی آسان به اطلاعات کتابخانه فراهم آورده‌اند و اکنون با ورود اطلاعات فهرس خطی به رایانه بدون استفاده و زاید رها شده‌اند. برای مثال به برخی از این عناوین اشاره می‌شود: «فهرست برگه‌ای نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی»، «فهرست نامگوی نسخ خطی کتابخانه عمومی آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی» و «فهرست نامگوی دست‌نویس‌های عربی، فارسی، ترکی، اردو و پشتو در کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی».

۳. برخی از مداخل کتاب مربوط به معرفی کتابخانه‌هاست و ارتباطی با فهرس دست‌نویس‌ها ندارد برای مثال بنگرید به مقالات: - الطرازی، فلیپ دی، «خزانة الرضویة فی خراسان»، رک: خزائن الکتب العربیة فی الخاقین، بیروت، ۱۹۴۷، ص ۱۶۲ - ۱۶۳؛ - اوکتایی، عبدالعلی، «کتابخانه آستان قدس رضوی: تاریخ کتابخانه»، رک: مجله نامه آستان قدس (مشهد): ش ۴، فروردین ۱۳۴۰ ش.

- المنجد، صلاح‌الدین، «بحثاً عن التراث العربی، رحلة الی العتبات المقدسة: مشهد»، رک: مجله الفکر العربی (بیروت): س ۱، ش ۲، ۱۹۶۲، ص ۱۰ - ۱۵.
- مسئولان کتابخانه‌ها، «کتابخانه‌های وابسته به آستان قدس رضوی» رک: کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی (مشهد، ۱۳۷۹ ش): دفتر دوم، ص ۶۸۵ - ۶۹۵.

۴. علائم اختصاری فارسی و لاتین انتخاب شده در کتاب خیلی گویا و استاندارد نیست. مؤلف با انتخاب حروف مناسب و تغییر اندازه آنها و پرهیز از تکرارهای مکرر در ذکر نام مؤلفان می‌توانست کارآمدی این فهرست را بیشتر کند. برای مثال نام استاد محمدتقی دانش‌پژوه در بخش «فهرس دست‌نویس‌های کتابخانه‌های ایالات متحده آمریکا» ۱۳ بار تکرار شده است.
امید که دوست ارجمند آقای حسین متقی در ادامه کار موفق و پیروز باشد.

پی‌نوشت‌ها:

1. najinasrabadi@yahoo.com
2. D'Herb lot
3. World Survey of Islamic Manuscripts. 3
۴. مؤلف در متن کتاب، برخلاف گفته خویش در مقدمه، تقسیم‌بندی دیگری را برای سه بخش نخست به شرح زیر اعمال کرده‌اند: ۱. کلیات فهرس و کتاب‌شناسی‌های جهانی نسخه‌های خطی عربی؛ ۲. کلیات و کتابشناسی‌های جهانی نسخه‌های خطی فارسی؛ و ۳. کلیات فهرس و کتابشناسی جهانی نسخه‌های خطی مشترک.

هر شهری کتابخانه‌های شهر مذکور لحاظ شده و ذیل هر کتابخانه، فهرست‌ها تقریباً براساس زمان انتشار معرفی گردیده است.

مؤلف در قسمتی از بخش چهارم کتاب مربوط به کتاب‌شناسی الفبایی فهرس نسخه‌های خطی کتابخانه‌های جهان به کتابخانه‌های آذربایجان تا بوسنی و هرزگوین پرداخته است. بسیار نیکو بود اگر او به معرفی همه فهرس در جهان می‌پرداخت و سپس موجودی کتابخانه آیت‌الله مرعشی را در آن می‌نمایاند. ضمن آنکه در مقدمه خود در گزارشی مفصل روشن می‌ساخت در این فهرست چهار جلدی چه کشورها با چه تعداد فهرست معرفی خواهد شد.

با بررسی کتاب نقاط قوت و ضعفی مشاهده می‌شود که به اختصار به آن می‌پردازیم. امید که مددکار دوست فرزانه آقای متقی قرار گیرد.

نقاط قوت کتاب

۱. ارائه اطلاعات بسیار گسترده از فهرس نسخ خطی؛
۲. احاطه مؤلف کتاب به مطالب ارائه شده و شایستگی وی؛
۳. فکر منظم و روش خاص پژوهشی؛
۴. استفاده از منابع اصیل در ارجاعات کتاب. فهرست آنها در صفحات ۷۴۵ - ۷۶۲ آمده است؛
۵. ارائه نمونه تصاویر برخی از فهرس کهن دست‌نویس‌ها در صفحات ۷۶۳ - ۸۲۱؛
۶. ارائه نمایه‌های پدیدآور، کتابخانه‌ها و کتابنامه.

نقاط ضعف

۱. مؤلف تعریف مشخصی از کتاب‌شناسی، فهرس و دست‌نویس‌ها ارائه نکرده، از این‌رو در موارد گوناگون دچار لغزش شده و مداخل فراوانی را به کتاب افزوده است که به اختصار به برخی از آنها اشاره می‌شود.
- افزودن مقالاتی همچون «نگاهی به کتاب‌شناسی نسخه‌های خطی آثار شیخ صدوق در ایران» اثر فریبا افکاری (ص ۳۴۴)، «گزارشی از طرح فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه» اثر صدراپی خوبی که این دو مورد با عنوان انتخابی کتاب آقای متقی هم‌خوانی ندارد.

- مؤلف بر آن است تا کتاب‌شناسی فهرست‌های نسخ خطی موجود در کتابخانه حضرت آیت‌الله مرعشی را ارائه کند، اما به دلیل عدم رعایت چارچوبی مدون به مداخلی چون «کتاب‌شناسی نگارگری ایران، نقاشی، مینیاتور، تذهیب، نمایشگاه‌ها و ... از آغاز تا سال ۱۳۵۷»، و «محاضرات مؤتمر المخطوطات العربیة فی ایران» در صفحات ۳۳۰ و ۳۳۲ اشاره می‌کند که هیچ موضوعی تی در این کتاب ندارد.

۲. مؤلف برخی از فیش‌برگه‌های (کارت‌های) موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی را در ردیف فهرس دست‌نویس‌ها قرار داده است.

**کتابخانه بزرگ
حضرت آیت‌الله
مرعشی افزون
بر آثار چاپی و
نسخه‌های خطی
فراوان، دارای
فهرست نسخه‌های
خطی بسیاری از
کتابخانه‌های بزرگ و
کوچک جهان است**